

ERTL PÉTER

Petrarca *Fortuna-könyve* Benvenuto da Imola Dante-kommentárjában: a hét főbűn¹

Benvenuto Rambaldi da Imolát (1320-as évek [?] – 1387/1388)² kortársai és korai olvasói neves történetíróként³ és retorikatanárként⁴ tartották számon. Exegetikai munkássága

¹ A publikáció elkészítését az MTA-SZTE Antikvitás és reneszánsz: források és recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatta. Köszönettel tartozom Luca Fiorentininek, Kelemen Jánosnak és Luca Carlo Rossinak, akik nélkülözhetetlen dokumentumokhoz segítettek hozzá, valamint Mátyus Norbertnek, aki hasznos tanácsokkal látott el.

² Életéről és munkásságáról ld. PAOLETTI, Lao, s.v. Benvenuto da Imola, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, dir. Alberto M. GHISALBERTI, vol. VIII, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1966, pp.691–694; valamint PASQUINO, Paolo, Benvenuto Rambaldi da Imola, in *Censimento dei commentari danteschi. 1. I commenti di tradizione manoscritta (fino al 1480)*, a cura di Enrico MALATO, Andrea MAZZUCCHI, tom. I–II, Salerno Editrice, Roma, 2011, tom. I, pp.86–120, a Dante-kommentár kézírathagyományának áttekintésével és részletes bibliográfiával.

³ A római történelmet tíz könyvben összefoglaló *Romuleon* 1361–1364 között készült el, kézírathagyományáról ld. SARASINI, Luca, *La tradizione manoscritta del «Romuleon» di Benvenuto da Imola*, ACME, LIX (2006), pp.301–315. Az 1385–1388 között befejezett, II. Niccolò d’Estének ajánlott *Libellus Augustalis* Iulius Caesartól IV. (Luxemburgi) Vencelig tekinti át a császárok történetét, ld. ROSSI, Luca Carlo, «Benevenutus de Ymola super Valerio Maximo». Ricerca sull’«Expositio», in ID., *Studi su Benvenuto da Imola*, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Firenze, 2016, pp.51–124: pp.66–68; vö. ID., *Tre prefazioni di Benvenuto da Imola e Niccolò II d’Este*, *ibid.*, pp.125–147, a mű előszavának kiadásával a 146–147. oldalon. Később Enea Silvio Piccolomini kiegészítette a *Libellust* még négy császár életrajával III. (Habsburg) Frigyesig bezárólag, ld. KÜNZLE, Paul, *Enea Silvio Piccolominis Fortsetzung zum Liber Augustalis von Benvenuto Rambaldi aus Imola und ein ähnlicher zeitgenössischer Aufholversuch*, *La Bibliofilia*, LX (1958), pp.166–179.

⁴ A *Libellus Augustalis* néhány kéziratában Benvenuto mint *egregius historiarum receptor / receptator* és *solemnissimus auctorista* jelenik meg. Az *auctorista* terminus jelentéséről – grammatika- és retorikatanár, majd tágabb értelemben

arról tanúskodik, hogy érdeklődéssel fordult az antik klasszikusok (Vergilius, Lucanus, Valerius Maximus) és a legújabb szerzők (Dante, Petrarca) felé is.⁵ A *Commediához* írt magyarázata az egyik legjelentősebb XIV. századi Dante-kommentár,⁶ és a petrarcai *Bucolicum carmen* allegorikus szövegének az értelmezésével is foglalkozott.⁷ A műveiben szereplő idézetek és allúziók azt bizonyítják, hogy Benvenuto

a klasszikus szerzők és a latin stilsztika kiváló ismerője – ld. BILLANOVICH, Giuseppe, Auctorista, humanista, orator, *Rivista di cultura classica e medioevale*, VII (1965), pp.143–163, aki a 153. oldalon idézi a *Libellus* explicitjét a Vatikáni Apostoli Könyvtár Chig. A.VII.220 jelzetű kézírata alapján (f. 83v). De ugyanezt a jellemzést találjuk Benvenutóról a vatikáni Reg. Lat. 580 jelzetű kódex explicitjében is (f. 81r): „Finit feliciter *Libellus* qui dicitur *Augustalis* continens sub compendio brevem descriptionem omnium Augustorum a primo Cesare usque ad ultimum, ad illustrem Nicolaum Marchionem Extensem, Kalendis Januarii, intrante novo anno millesimo tricentesimo octuagesimo septimo, per Benvenutum de Ymola egregium istoriarum receptatorem et sollempnissimum autoristam.” (http://digi.vatlib.it/view/MSS_Reg.lat.580 /utolsó látogatás: 2017. 07. 01./)

⁵ Benvenuto kommentárjairól legújabban ld. Luca Carlo Rossi tanulmánykötetét, ROSSI, *Studi*, i. m., további szakirodalmi hivatkozásokkal.

⁶ A korai Dante-kommentárokról magyarul ld. BELLOMO, Saverio, A XIV. és XV. századi Dante-kommentárok, ford. MÁTYUS Norbert, BABICS Zsófia, in *Dante a középkorban*, szerk. MÁTYUS Norbert, Balassi, Budapest, 2009, pp.208–239.

⁷ A *Bucolicum carmenhez* írt kommentárról ld. ROSSI, Valerio Stefano, Benvenuto da Imola lettore del *Bucolicum carmen* di Petrarca, in *Benvenuto da Imola lettore degli antichi e dei moderni. Atti del Convegno Internazionale Imola, 26 e 27 maggio 1989*, a cura di Pantaleo PALMIERI, Carlo PAOLAZZI, Longo, Ravenna, 1991, pp.277–286; valamint CASCIO, Giovanni, Benvenuto da Imola e il *Bucolicum carmen* di Petrarca, in *Petrarca, l'Italia, l'Europa. Sulla varia fortuna di Petrarca. Atti del Convegno di studi Bari 20–22 maggio 2015*, a cura di Elisa TINELLI, Edizioni di Pagina, Bari, 2016, pp.124–130, további szakirodalmi hivatkozásokkal.

Petrarca írásainak szorgos gyűjtője volt, közülük többet – legalább részben – jól ismert.⁸

Benvenuto életművének kutatásában mindig is – joggal – kiemelt szerepet játszott a Dante-kommentár, különösen a végleges szövegváltozat vizsgálata.⁹ A kutatók közül többen azt is tanulmányozták, hogyan jelenik meg Petrarca a *Commedia*-magyarázatban. 1996-ban publikált cikkében Luca Carlo Rossi huszonnyolc olyan szöveghelyet vett számba, ahol Benvenuto explicit módon említi Petrarcat, akár idézve valamelyik művéből, akár csak általánosságban utalva rá.¹⁰ Szörényi László pedig – Rossitól függetlenül –

⁸ Kettejük között levelezőkapcsolat is volt, még ha nem is túl intenzív: Petrarca Benvenuto egy mára elveszett levelére a *Seniles*-gyűjtemény [= *Sen.*] tizenötödik könyvének tizenegyedik episztolájával válaszolt, ld. [PETRARCA, Francesco] PÉTRARQUE, *Lettres de la vieillesse*, tom. IV, *Livres XII–XV*, éd. critique d'Elvira NOTA, traduction de Jean-Yves BORLAUD, présentation, notices et notes de Ugo DOTI, Les Belles Lettres, Paris, 2006, pp.405–409. Ránk maradt egy, a megfogalmazása szerint a *Sen.*, XV 11-re reagáló levél is, amelyet a kutatók egy része sokáig Benvenutoéknak tulajdonított, Carlo Paolazzi azonban végérvényesen bebizonyította róla, hogy XVI. századi hamisítvány, ld. PAOLAZZI, Carlo, Un falso di Gieronimo Claricio e la «Senile» XV 11 γ a Benvenuto da Imola, in ID., *Dante e la «Comedia» nel Trecento. Dall'Epistola a Cangrande all'età di Petrarca*, Vita e Pensiero, Milano, 1989, pp.277–314. A Benvenuto kommentárjaiban szereplő Petrarca-passzusokról, allúziókról és általános hivatkozásokról Luca Carlo Rossi készítette el a jelenleg rendelkezésünkre álló legteljesebb összefoglaló táblázatot: ROSSI, Luca Carlo, Dittico per Benvenuto da Imola tra Petrarca e Salutati, in ID., *Studi*, i. m., pp.149–202: pp.181–183 (Appendice I).

⁹ Az egyes szövegváltozatokról a későbbiekben lesz szó.

¹⁰ ROSSI, Luca Carlo, Presenze di Petrarca in commenti danteschi fra Tre e Quattrocento, *Aevum*, LXX (1996), pp.441–476: pp.447–459. Carlo Paolazzi tanulmánya alapján (PAOLAZZI, Un falso, i. m., pp.308–309) Rossi megemlíti (p.449/n.26) két olyan további szöveghelyet is, ahol Benvenuto hivatkozás nélkül használja fel a hozzá írt *Sen.*, XV 11γ-t. A cikk Benvenutoóra vonatkozó részét a szükséges változtatásokkal a szerző 2016-ban újraközölte: ROSSI, Dittico, i. m., pp.184–199 (Appendice II). A továbbiakban ez utóbbi kiadásra hivatkozom.

Petrarca nevének tizenhárom előfordulását elemezte eredetileg 2004-ben megjelent tanulmányában.¹¹ A két kutató részben eltérő következtetésekre jutott Benvenuto Petrarcahoz való viszonyulását illetően. Szörényi meglátása szerint „Benvenuto da Imola számára [...] a Szentírással és az antik klasszikusokkal egyenértékű tekintély Petrarca”, illetve „Benvenuto szerint a *Rerum vulgarium fragmenta* hitelességben és nagyságban összevethető a *Színjátékkal*”.¹² Rossi ennél összetettebb véleményt fogalmazott meg. Szerinte Benvenuto életműve átmenetet képez két kultúra között: a kommentátor – már csak szakmai okokból is – otthonosan mozgott a Dante nevével fémjelzett „középkori” kultúrában, de érdeklődéssel, bár nem minden fenntartás nélkül fordult a petrarcai „humanizmus” felé is. Művelődés terén a latin Petrarca fontos auktoritás volt a szemében, népnyelven írt verseinek azonban kevés figyelmet szentelt, és nem riadt vissza attól, hogy egyes kérdésekben az övétől eltérő véleményt fogalmazzon meg, vitába szálljon vele, vagy akár kritikával illesse őt; és kétségtelen, hogy közelebb érezte magához Dante költészetét.¹³

¹¹ SZÖRÉNYI László, Petrarca Benvenuto da Imola Dante-kommentárjában, *Világosság*, 2004/2–3, pp.9–22; újraközlése: ID., *Önfilozshattyú. Irodalomtörténeti rejtélyek*, Balassi, Budapest, 2010, pp.32–51. A továbbiakban ez utóbbi kiadásra hivatkozom. Jegyzeteinek tanúsága szerint Szörényi figyelmét Rossi cikke elkerülte, vagy legalábbis nem jutott hozzá. Az olasz kutató felsorolásában szereplő huszonnyolc szöveghely közül Szörényi az 1–6., 8–10., 12., 18., 22. és 26. számúakat azonosította.

¹² *Ibid.*, pp.36 és 48.

¹³ ROSSI, Dittico, i. m., pp.149–166, 198–199. Érdemes szó szerint idézni a végső következtetést (p.199): „Insomma il temperamentosso Benvenuto non riesce in tutto a dissimulare il minor calore e trasporto verso Petrarca che verso Dante: il primo è per lui una importante, ma non indiscutibile, autorità culturale e nulla più, l'altro è il poeta al quale va tutta la sua adesione umana.” Ld. még MERCURI, Roberto, *Percorsi letterari e tipologie culturali nell'esegesi dantesca*

A két kutató közötti véleménykülönbséget részben az magyarázza, hogy Rossi olyan szakirodalmi munkákat is felhasználhatott, amelyekhez Szörényi bevallottan nem jutott hozzá,¹⁴ részben pedig az, hogy Rossinak több olyan szöveghelyet sikerült azonosítania a Dante-kommentárban, amelyek Benvenuto és Petrarca viszonyára utalnak. Ebből az is következik, hogy egy újabb, alapos szövegvizsgálat lehetőséget adhat arra, hogy tovább árnyaljuk a fenti képet.

Jelen tanulmányomban azt kívánom kimutatni, hogy Benvenuto da Imola Dante kommentálásához hivatkozás nélkül vett át passzusokat Petrarca *De remediis utriusque fortune* című, a magyar szakirodalomban *Fortuna-könyvként* is emlegetett dialógusából [= *Rem.*], majd ebből kiindulva a *De remediis* utóéletére, Benvenuto forráskezelési gyakorlatára és a petrarcai életmű felhasználására vonatkozóan teszek néhány észrevételt.

di Benvenuto da Imola, in *Benvenuto da Imola lettore degli antichi*, i. m., pp.55–78: pp.56–57: „A mio giudizio [Benvenuto] è un personaggio sostanzialmente legato alla cultura medievale, sul quale ha influito l’umanesimo di Petrarca e Boccaccio, con delle aperture che [...] proiettano Benvenuto, in qualche caso, più avanti, per quanto riguarda Dante, degli stessi Petrarca e Boccaccio.”

¹⁴ Így például az 1989-es imolai Benvenuto-konferencia aktáit (ld. fent, n.7), vö. SZÖRÉNYI, Petrarca, i. m., p.32/n.1. Az említett aktákban a fenti kérdés szempontjából figyelemre méltó tanulmány Carlo Paolazzié: Benvenuto e Dante «poeta perfectissimus» (a norma della *Poetica* di Aristotele), pp.21–54, aki megjegyzi, hogy Benvenuto fenntartásokkal kezelte Petrarca „platonizálását” (pp.22–23). Ugyanebben a kiadványban Roberto Mercuri joggal húzza alá, hogy Benvenuto burkoltan kritizálta Petrarcat, amiért az túl élesen választotta el egymástól a latin és a népnyelvű költészetet, és Petrarca saját levelét (*Familiars*, XXI 15) hozta fel Petrarca ellenében, hogy megvédje a dantei nyelvválasztást, sőt Dante latinját is (MERCURI, Percorsi letterari, i. m., pp.59–61); másrészt a kutató felhívja a figyelmet arra is, hogy Anjou Róbert megítélését illetően Benvenuto megértőbb volt Dantével, mint Petrarccal, annak ellenére, hogy egyikük véleményével sem azonosult (ibid., pp.77–78). Vö. még ROSSI, Dittico, i. m., pp.196–197, 199.

Előljáróban meg kell jegyeznem, hogy már a korábbi kutatók is felfigyeltek arra, hogy Benvenuto ismerte a *De remediis*. 1996-os, fent említett tanulmányában Luca Carlo Rossi feltűntette a Dante-kommentár egyetlen olyan szöveghelyét, a *Purgatorium* XII. énekének 25–27. sorához írt szakaszt, amelyben Benvenuto explicit hivatkozással idézi a petrarcai dialógust:

Dicit ergo [*scil.* Dante]: *Vedea colui, scilicet, Luciferum, qui primo occurrit oculis mentis eius, che fu nobil creato più d'altra creatura, quia plus recepit de luce et gratia a Creatore, scender giù dal cielo folgoreggiando, cum superbia sua, da un lato, scilicet ab hemisperio inferiori, ut plene dictum est finali capitulo Inferni. Et sic nota, quod, sicut scribit Petrarca in simili casu, dans remedium contra superbiam: fundamentum verae virtutis est humilitas, nec tanta claritas ulla est quam superbia non obscuret; scit ille qui clarissimus creatus, se ipsum extollens, non solum obscurus sed princeps fieri meruit tenebrarum. Ergo bene ad summam superbiam secuta est summa ruina.*¹⁵

Rossi ekkor még nem tudta megállapítani, hogy a *De remediis* melyik passzusa szerepel Benvenutónál, de egy későbbi tanulmányában már sikeresen azonosította az idézet forrását, a dialógus I. könyvének 10. fejezetét (*De virtute*):¹⁶

¹⁵ BENVENUTI DE RAMBALDIS DE IMOLA *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*, curante Jacobo Philippo LACAITA, voll. I–V, typis G. Barbèra, Florentiae, 1887, vol. III, p.326. (A továbbiakban a Dante-kommentárra csak *Comentum*ként hivatkozom, a kötet és az oldalszám megadásával.) A Barbato által itt idézett sorok eltérnek a Petrocchi-féle kritikai szövegtől: „Vedea colui che fu nobil creato / più ch'altra creatura, giù dal cielo / folgoreggiando scender, da l'un lato.” ALIGHIERI, Dante, *La Commedia secondo l'antica vulgata*, a cura di Giorgio PETROCCHI, voll. I–IV, Le Lettere, Firenze, 1994. (A továbbiakban: *Petrocchi*.)

¹⁶ ROSSI, Presenze, i. m., p.455; ID., Dittico, i. m., pp.182 és 192. Ez utóbbi tanulmány eredeti megjelenési helye: *Meminisse iuvat. Studi in memoria di*

Fundamentum vere virtutis humilitas, nec tanta claritas ulla est quam elatio non obscuret; scit ille qui clarissimus creatus seque ipsum efferens non obscurus tantum sed princeps fieri meruit tenebrarum.¹⁷

A következő eredményt Lengyel Rékának köszönhetjük, aki 2011-ben megvédett doktori disszertációjában megjegyezte, hogy Benvenuto-nál változatlan formában olvashatjuk a *De remediis* I. könyve 23. fejezetének utolsó mondatát. A két mű közötti kapcsolat kérdését azonban

Violetta de Angelis, a cura di Filippo BOGNINI, Edizioni ETS, Pisa, 2012, pp.611–646 (a szöveg helyi azonosítása a 644. oldalon).

¹⁷ *Rem.*, I 10, 10. A *De remediis* idézéséhez az alábbi kiadást vettem alapul: [PETRARCA, Francesco] PÉTRARQUE, *Les remèdes aux deux fortunes. De remediis utriusque fortune. 1354–1366*, éd. par Christophe CARRAUD, voll. I–II, Millon, Grenoble, 2002. A négy korai nyomtatványra támaszkodó Carraud nem túl megbízható szövegét azonban szükség esetén – jelölés nélkül – javítottam, a következő kéziratok figyelembevételével: Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Lat. Z. 475 (= 1660); Paris, Bibliothèque nationale de France [= BnF], Lat. 6496; Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana [= BML], Plut. 26 sin. 8; Plut. 90 inf. 7 és San Marco 340. A velencei kódexet *in situ* vizsgáltam, minden más, a tanulmányban említett kódex esetében pedig, ha másképp nem jelzem, az egyes könyvtárak honlapján (gallica.bnf.fr; teca.bmlonline.it) elérhető digitális fotómásolatokat használtam. A szöveg hagyományról és az itt felsorolt kódexekről ld. FEO, Michele, *La nota penetrata nel testo (Rem., II 78)*, in *Petrarca nel tempo. Tradizione lettori e immagini delle opere. Catalogo della mostra Arezzo, Sottocchia di San Francesco, 22 novembre 2003 – 27 gennaio 2004*, a cura di Michele FEO, Bandecchi & Vivaldi, Pontedera, 2003, pp.396–405; valamint PERUCCHI, Giulia, *Petrarca e le arti figurative. De remediis utriusque Fortune, I 37–42*, Le Lettere, Firenze, 2014, pp.87–140. A korai kiadásokat követve, de a kéziratok többségétől eltérően, Carraud a dialógus második könyvének nyolcadik fejezetét kettébontja, így nála a könyv 131 helyett 132 fejezetből áll. A félreértések elkerülése végett a hivatkozásokban a francia kutató fejezetszámozását követem, de szögletes zárójelben megadom a kéziratok szerinti fejezetszámokat is.

a kutató nyitva hagyta, csak valószínűsítette, hogy Benvenuto ismerte a dialógus szövegét.¹⁸

Ugyanebben az évben megvédett disszertációjában Luca Fiorentini azonosította a *Purgatórium* XVII. énekének 121–123. sorához írt kommentárszakaszban szereplő, Hadrianus császárról szóló anekdota közvetlen forrását, a *De remediis* I. könyvének 96. fejezetét (*De regno et imperio*, 32. par.). Az azonban már elkerülte a figyelmét, hogy ugyanezen a helyen a Caelius „senátort” megidéző, senecai eredetű anekdota és a Caesart dicsérő cicerói mondat is Petrarca közvetítésével jutott el Benvenutohoz, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.¹⁹

¹⁸ LENGYEL Réka, *Petrarca, a lélekvezető. A De remediis utriusque fortunae újraértékelése. Doktori disszertáció*, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2011, p.94 és n.6, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1592/1/LengyelR_disszertacio.pdf (utolsó látogatás: 2017. 07. 03.); vö. EAD., *Petrarca „Orvosságos könyve”*, in [PETRARCA, Francesco] PETRARCHA Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól. Székely László fordítása (1760–1762)*, s. a. r., jegyz. BÍRÓ Csilla, LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, Lazi, Szeged, 2015, pp.619–632: p.630. Valójában Benvenuto apró módosításokkal idézi a kérdéses mondatot, ld. *Comentum*, III, p.79 (ad *Pg.*, II, 118–123): „Et Plato vir divini ingenii arbitratu est musicam ad statum sive corruptionem morum ac reipublicae pertinere.”; vö. *Rem.*, I 23 (*De dulcedine musica*), 18: „Nec sine causa divini ingenii musicam arbitratu est ad statum sive corruptionem morum ac reipublicae pertinere.” Itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint a kérdéses kommentárszakaszban lehet még néhány, a *Rem.*, I 23-ra visszavezethető passzus.

¹⁹ FIORENTINI, Luca, *Il commento dantesco di Benvenuto da Imola. L'elaborazione letteraria delle fonti storiografiche e cronistiche. Tesi di dottorato*, Sapienza Università di Roma, Roma, a. a. 2010–2011, pp.689–690, <http://padis.uniroma1.it/bitstream/10805/1536/1/tesi%20dottorato%20fiorentini%202010-11.pdf> (utolsó látogatás: 2017. 07. 03.). 2016-ban megjelent monográfiájában a kutató továbbra is csak a Hadrianus-anekdotát származtatta a *De remediis*-ből, ugyanakkor a Cicero-mondatról már úgy vélte, hogy egy másik Petrarca-mű, a *Sen.*, XIV 1 közvetítésével került a

A fentiek alapján valószínűnek tartom, hogy egy teljes körű, részletes szövegösszevetéssel kimutathatnánk, hogy Benvenuto számos esetben hivatkozás nélkül emelt át passzusokat Petrarca *Fortuna-könyvéből*. Most azonban, mintegy ízelítő gyanánt, csak a *Purgatórium* XVII–XVIII. énekéhez írt kommentárszakaszt vizsgálom meg, ahol Benvenuto a hét főbűnnel kapcsolatos dantei sorokat magyarázza.

1. A hét főbűn a Purgatóriumban és a Fortuna-könyvben

A *Purgatórium* XVII. énekében – strukturális szempontból a második *cantica* közepén – érkezik meg Dante és Vergilius a purgatórium hegyének negyedik párkányára, ahol a jóra való restség (*accidia*) vétkes hajlamától tisztulnak meg a lelkek.²⁰ A történet szerint az utazók húsvéthétfőn este jutnak fel oda, s mivel éjszaka nem haladhatnak tovább, Vergilius kihasználja a pihenőt, és elmagyarázza Danténak a purgatórium felépítését, amelyet a szeretet határoz meg.

Comentumba, ld. ID., *Per Benvenuto da Imola. Le linee ideologiche del commento dantesco*, il Mulino, Bologna, 2016, pp.322–323 és p.323/n.420. Caelius szenátorként való említéséről ld. lent, n. 43.

²⁰ A magyar terminológiában alapvetően Nádasy Ádám fordítását követem, ld. [ALIGHIERI,] Dante, *Isteni Színjáték*, ford. NÁDASY Ádám, Magvető, Budapest, 2016, de a hét főbűnt illetően a hagyományos – Babitsnál is szereplő – elnevezéseket használom, ld. [ALIGHIERI, Dante,] *Isteni Színjáték*, ford. BABITS Mihály, in *Dante Alighieri összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Magyar Helikon, Budapest, 1965, pp.547–955, 1096–1199, különösen p.1147. Nádasyánál (pp.31–32, vö. p.395/ad v.137) a hét fő „jellemhiba”: önteltség, irigység, harag, tétlenség, pénzimádat, falánkság, testiség. A hét főbűnről általában ld. CASAGRANDE, Carla, VECCHIO, Silvana, *A hét főbűn. A bűnök középkori története*, ford. FALVAY Dávid, GECSER Ottó, Európa, Budapest, 2011, a dantei purgatóriummal kapcsolatban különösen pp.299–300.

E magyarázat szerint a szeretet lehet ösztönös vagy – kizárólag az ember esetében – tudatos; míg az előbbi tévedhetetlen, addig az utóbbi bűnre vezethet, ha a jó helyett természetét illetően rossz tárgyra irányul, vagy ha a jót nem megfelelő módon, hanem túlzottan, vagy éppen ellenkezőleg, nem elég erősen szereti.²¹ A rossz tárgyra, vagyis mások bajára irányuló szeretet a kevélységben (*superbia*), az irigységben (*invidia*) és a haragban (*ira*) nyilvánulhat meg: ezektől tisztulnak meg a lelkek a purgatórium első három párkányán.²² Akik viszont a Lényegi Jót, Istent szerették, de nem elég erősen, vagyis a restségre (*accidia*) hajlottak, a negyedik párkányon vezekelnek.²³ A legfőbb szinteken pedig azok találhatóak, akik ugyan Istentől származó, de önmagukban nem boldogító, tökéletlen javakat szerettek

²¹ Pg., XVII, 91–102 (*Petrocchi*): „Né creator né creatura mai», / cominciò el, «figliuol, fu sanza amore, / o naturale o d’animo; e tu ’l sai. / Lo naturale è sempre sanza errore, / ma l’altro puote errar per malo obietto / o per troppo o per poco di vigore. / Mentre ch’elli è nel primo ben diretto, / e ne’ secondi sé stesso misura, / esser non può cagion di mal diletto; / ma quando al mal si torce, o con più cura / o con men che non dee corre nel bene, / contra ’l fattore adovra sua fattura. [...]»”.

²² Pg., XVII, 112–125 (*Petrocchi*): „Resta, se dividendo bene stimo, / che ’l mal che s’ama è del prossimo; ed esso / amor nasce in tre modi in vostro limo. / È chi, per esser suo vicin soppresso, / spera eccellenza, e sol per questo brama / ch’el sia di sua grandezza in basso messo; / è chi podere, grazia, onore e fama / teme di perder perch’ altri sormonti, / onde s’attrista sì che ’l contrario ama; / ed è chi per ingiuria par ch’aonti, / sì che si fa de la vendetta ghiotto, / e tal convien che ’l male altrui impronti. / Questo triforme amor qua giù di sotto / si piange [...]”.

²³ Pg., XVII, 125–132 (*Petrocchi*): „[...] or vo’ che tu de l’altro intende, / che corre al ben con ordine corrotto. / Ciascun confusamente un bene apprende / nel qual si queti l’animo, e disira; / per che di giunger lui ciascun contende. / Se lento amore a lui veder vi tira / o a lui acquistat, questa cornice, / dopo giusto penter, ve ne martira.”

túlságosan,²⁴ és így a fősvénység (*avarizia*), a torkosság (*gola*), illetve a bujaság (*lussuria*) hajlamától kell megszabadulniuk.

A purgatórium struktúrája, ahogyan azt Vergilius bemutatja, a középkori művelődésben újszerű és eredeti. A harmadik túlvilági „ország” eszméje hosszas formálódás után csak a XIII. században diadalmaskodott, az ikonográfiája azonban még Dante korára sem kristályosodott ki, így a költő többek között teológiai munkákból, gyónási kézikönyvekből, a látomásos irodalomból és a népi hiedelmekből merítve inspirációt, végeredményben egyedi konstrukciót alkotott.²⁵ Kelemen János megállapítja, hogy filozófiai-teológiai szempontból a dantei purgatórium közvetlen előzményét, fogalmi vázát Aquinói Szent Tamásnak a bűnökről és vétkekről szóló tanítása adja. Hogy csak a vergiliusi magyarázatban szereplő teológiai nézetekre utaljak vissza, Tamás is használta például a rendetlen szeretet (*amor disordinatus*) fogalmát, a hét főbűn pedig ugyanabban a sorrendben jelenik meg nála, mint Danténál. Ugyanakkor Kelemen – elsősorban Alison Morgant követve – nagyon helyesen megkérdőjelezi, hogy a tamási tanítást ez esetben lehet-e „forrásnak” nevezni, mert a Doctor Angelicusnál rendszerezetten olvasható nézetek többségét Dante máshonnan is ismerhette, ráadásul a purgatóriumra vonatkozó elképzelések megszületésében a gyónási

²⁴ Pg., XVII, 133–137 (*Petrocchi*): „Altro ben è che non fa l'uom felice; / non è felicità, non è la buona / essenza, d'ogne ben frutto e radice. / L'amor ch'ad esso troppo s'abbandona, / di sovr' a noi si piange per tre cerchi”.

²⁵ A purgatórium eszméjének kialakulásáról alapvető munka LE GOFF, Jacques, *La nascita del Purgatorio*, [trad. di Elena DE ANGELI,] Einaudi, Torino, [2006]. (Eredeti kiadás: ID., *La naissance du Purgatoire*, Gallimard, Paris, 1981.) A dantei purgatóriumról és annak előképeiről ld. MORGAN, Alison, *Dante e l'aldilà medievale*, edizione italiana a cura di Luca MARCOZZI, Salerno Editrice, Roma, 2012, pp.161–211.

kézikönyvek, a látomásos irodalom, a népi hiedelmek stb. nagyobb szerepet játszottak, mint a filozófiai elgondolások.²⁶ De akárhonnán merítette is Dante az egyes gondolati elemeket, úgy tűnik, ő volt az első, aki az *amor ordinatus* és *disordinatus* koncepciójába integrálva a hét főbűn rendszerét, a purgatóriumi megtisztulással kapcsolta össze azt, és így olyan koherens struktúrát adott a harmadik túlvilági országnak, amellyel az a középkori gondolatvilágban korábban nem rendelkezett.²⁷

Petrarca a *De remediis utriusque fortune* II. könyvének 105–111 [104–110]. fejezetét szentelte a hét főbűnnek. A valószínűleg 1354–1366 között papírra vetett, monumentális dialógusban a költő bizonyos szempontból újrafogalmazta saját belső vívódását, amely a *Secretum*ban Augustinus és Franciscus párbeszédében bontakozott ki, de allegorikus szereplőkkel egyetemes szintre is emelte, sorsközösséget vállalva minden emberrel.²⁸ Az első könyvben a *Ratio* próbálja a *Gaudium* és a *Spes* túlzott lelkendezését visszafogni, nehogy a jó szerencse áldásainak örvendezve a kevélység bűnébe essenek. A második könyvben pedig a kétségbeesés vétke felé sodródó *Dolort* és *Metust* kell buzdítani, hogy erejüket megfeszítve tartsanak ki a balszerencse csapásai között. A legváltozatosabb kérdésköröket felvonultató dialógusban a hét főbűn témája nem játszik kiemelt szerepet, nem válik olyan szigorú, filozófiailag megalapozott strukturális

²⁶ KELEMEN János, A bűnök osztályozásának antik és középkori forrásai az *Isteni Színjáték*ban, in „*Elhallgatom, hogy rájöhhess magadtól*”. Az Isteni Színjáték forrásai és hatása, szerk. DRASKÓCZY Eszter, ERTL Péter, PÁL József, Szegedi Tudományegyetem Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016, pp.9–23: pp.19–21.

²⁷ Vö. MORGAN, Dante, i. m., pp.171–172, 175–176.

²⁸ Vö. ARIANI, Marco, *Petrarca*, Salerno Editrice, Roma, 1999, pp.149–150; LENGYEL, Petrarca „Orvosságos könyve”, i. m., pp.626–628.

rendezőelvvé, mint a dantei *Purgatóriumban*. A rövid dialógusszakaszban az *amor disordinatus* gondolata fel sem merül, és a bűnök is más sorrendben kerülnek bemutatásra, mint Danténál: fősვნყség (*avaritia*), irigység (*invidia*), harag (*ira*), torkosság (*gula*), restség (*torpor animi*), bujaság (*luxuria*), kevélység (*superbia*).²⁹

A két mű közötti alapvető különbségek ellenére Benvenuto da Imola mégis úgy találta, hogy Petrarca *Fortuna-könyvét* felhasználhatja a *Purgatórium* kommentálásához.

2. A Fortuna-könyv a Dante-kommentárban

A *Purgatórium* XVII. könyvében az *amor disordinatus* különböző válfajai közül Vergilius a rossz tárgyra irányuló szeretetről beszél a legrészletesebben, tizenhárom és fél sorban; ebből egy-egy tercina jut azoknak a jellemhibáknak, amelyekről a lelkek a purgatórium első három párkányán tisztulnak meg, vagyis a kevélységnek, az irigységnek és a haragnak. A jóra irányuló, de nem elég erős szeretet jelenségét két tercinában ismerteti, megjegyezve, hogy ettől a negyedik párkányon lehet megszabadulni. Ugyanennyi verssor jut a nem az Istenre irányuló túlzott szeretet bemutatásának, de

²⁹ Paola Vecchi Galli szerint Petrarca a *De remediis*ben a főbűnök tárgyalásakor alapvetően III. Ince pápának *Az emberi lét nyomorúságáról* írott értekezésében rögzített sorrendet követte, a szándékosan rövid témakifejtést pedig az indokolhatja, hogy Petrarca nem akart túlságosan elmélyedni egy, a vallásos irodalmi hagyományban már alaposan körüljárt kérdéskörben; ld. VECCHI GALLI, Paola, Le parole del peccato, in *Petrarca, l'umanesimo e la civiltà europea. Atti del Convegno Internazionale Firenze, 5–10 dicembre 2004*, a cura di Donatella COPPINI, Michele FEO, voll. I–II [= *Quaderni petrarcheschi*, XVI–XVI (2005–2006), XVII–XVIII (2007–2008)], Le Lettere, Firenze, 2012, vol. I, pp.127–149, különösen p.127/n.1. A hét főbűn tárgyalását illetően én nem látok szoros kapcsolatot a két mű között; vö. Lotario dei Segni (Pope Innocent III), *De miseria condicionis humane*, ed. by Robert E. LEWIS, The University of Georgia Press, Athens (GA), 1978, pp.145–195.

Vergilius végül Dantéra bízta, hogy az ebben elmarasztalt lelkek vezeklésének színhelyét, az utolsó három párkányt felfedezze.³⁰

Benvenuto kommentárja felépítésében követi a magyarázandó *Commedia*-szakaszt. A rossz tárgyra irányuló szeretet megnyilvánulási formáinak hosszabb exegézis jut, mert Benvenuto nemcsak parafrazeálja a dantei szöveget, hanem kiegészítő megjegyzéseket is fűz hozzá. Ezekben használja fel Petrarca *Fortuna-könyvét*. A rendetlen szeretet másik két fajtája esetében azonban megelégszik a szorosabb értelemben vett szövegmagyarázattal,³¹ így a XVII. ének kommentárjában a hét főbűn közül csak a kevélység, az irigység és a harag kapcsán találkozunk Petrarca-idézetekkel. Ezekhez a XVIII. ének magyarázatában egyetlen rövid passzus társul a *De remediis* restségről szóló fejezetéből.

A XVII. ének 115–117. sorának értelmezéséhez³² Benvenuto hozzáfűzi:

Sed hic nota quod talis amor vere est perversus; nam quaerit jacturam et ruina[m] suam, sicut plane monstratum est supra capitulo XII. „Nihil enim superbius homine, nihil miserius”, ut ait Plinius [vö. Plin., *Nat. hist.*, II 5, 25].³³ Cur enim vel unde miser homo

³⁰ Pg., XVII, 138–139 (*Petrocchi*): „ma come tripartito si ragiona, / tacciolo, acciò che tu per te ne cerchi.”

³¹ *Comentum*, III, pp.472–473.

³² *Ibid.*, pp.469–470: „È. Hic Virgilius tangit primum modum mali amoris, a quo nascitur primum vitium damnabilissimum, scilicet superbia. Superbus enim, quia amat exaltationem suam, desiderat depressionem proximi. Dicit ergo: È, supple aliquis, *chi spera eccellenza*, nam superbire non est aliud, quam super alios velle ire, *per esser suo vicin soppresso*, idest, propter depositionem proximi, *e sol per questo brama*, idest, et solum propter istam causam et non aliam appetit, *ch'el sia in basso messo*, idest, quod ille vicinus deiiciatur a statu suo, *di sua grandezza*, idest, ut ipse magnificetur.”

³³ A kiadás központosítását e helyen módosítottam, mert ott tévesen a Plinius nevét követő mondat van idézetként kurziválva.

superbit? An nescit se receptaculum sordium, hospitium dolorum, mancipium mortis? **Nihil est ergo odiosius Deo quam superbia.** Certe cum **caetera peccata hominum habeant excusationem, licet iniustam, superbia nullam habet cum** sua filia **invidia**, quae statim sequitur matrem. Ergo **monstri genus est superbus homuncio.**³⁴

A kiemelt szövegrészek csaknem szó szerint vannak átemelve a *De remediis* II. könyvének 111 [110]. fejezetéből (*De superbia*), ráadásul egy tartalmi összecsengésre is felfigyelhetünk a Barbatónál olvasható Plinius-idézet és a Petrarca által citált Homérosz-sor között:

Dolor. Superbia extollor. *Ratio.* Quid superbis autem, terra et cinis? Tu ne tantorum malorum facie obrutus atque oppressus extolleris, qui si te omnibus malis explicitus, virtutum omnium alis evectus attollerer, hoc uno bona omnia corrupisses. **Nichil est enim odiosius Deo quam superbia.** [...] *Dolor.* Superbia evehor. *Ratio.* Cur, queso? An non te mortalem, an non assidue fatiscentem, an non peccatorem, an non mille casibus expositum, an non morti obnoxium incerte, an non denique te miserum meministi, et non famosissimum illud Homericum audivisti: „Nil miserius terra nutrit homine” [Hom., *Od.*, XVIII, 130]? Scire velim, quid te horum potissime ad superbiam cohortatur: an fragilitas membrorum exercitusque morborum, an vite brevitás, an cecitas animi inter spes vanissimas metusque perpetuos fluctuantis, an preteritorum oblivio, an ignorantia futurorum ac presentium, an hostium insidie, an mortes amicorum, an adversitas perseverans, an fugitiva prosperitas? He non alie vobis sunt ad superbiam scale, his ascenditis ad ruinam; atqui **cetera hominum piacula, etsi iniustam, aliquam tamen excusationem, superbia et invidia nullam habent.** [...] Nota sunt reliqua, quibus acriter circumspectis **monstrum est superbus homuncio.**³⁵

³⁴ *Comentum*, III, p.470.

³⁵ *Rem.*, II 111 [110] (*De superbia*), 1–6.

A következő tercina (Pg., XVII, 118–120) magyarázatához³⁶ fűzött megjegyzés gyakorlatilag teljes egészében, a Curtius Rufus-allúzióval együtt, a *De remediis* II. könyvének 106 [105]. fejezetéből (*De invidia active*) van összeollózva:

Et hic nota quod invidia maxime regnat inter vicinos: unde **rex romanorum non invidet regi parthorum, aut ille sibi; sed quando vicini erant imperio, tunc erat invidia magna.** Nonne satis nostra mala nos premunt nisi aliena³⁷ nos crucient? antiquum proverbium est: **invidia lippa est oculis, [longinqua]³⁸ non videt; unde vicinitas et prosperitas parentes sunt invidiae. Quid ergo tristius invidia, quae solis malis pascitur et torquetur bonis? et quod aliis optat jam sibi habet malum.** Ergo bene et egregie Alexander Macedo dicebat **invidos nil aliud esse quam tormenta sui** [vö. Curt., *Hist.. Alex.*, VIII 12, 18]. Et certe **verbum grave erat levis juvenis.**³⁹

Dolor. Vicini felicitas michi parit invidiam. *Ratio.* Credo, hercle, **nemo vestrum regi Parthorum aut Persarum invidet, ne illi quidem vobis. Fuit quando vicissim invidebatis, quia vicinitatem faciebat imperii magnitudo. Sed an non satis est vestris propriis malis angi,** que tam multa sunt, **nisi et aliena bona vos crucient,** undique miseri et insani? *Dolor.* Vicinis invideo. *Ratio.* **Tritus mos:**

³⁶ *Comentum*, III, p.470: „È. Hic Virgilius tangit secundum modum amoris mali, a quo nascitur invidia. Invidus enim, quia timet ne alterius fortuna derogat suae fortunae, dolet de illius felicitate. Dicit ergo: È, idest, est aliquis alius, *chi teme di perder podere*, idest, potentiam, *grazia*, idest, favorem hominum, *onore e fama*; nam invidia proprie est inter pares, sicut figulus invidet figulo, medicus medico, *per ch'altri sormonti*, idest, quia vicinus super excedit eum in facultate sua, *onde s'attrista si che 'l contrario ama*, scilicet, ut ille deprimatur.”

³⁷ Értelmileg és a forrásként szolgáló Petrarca-passzus alapján az „aliena” mögül hiányzik a „bona” szó. Mivel egyik műnek sincs még kritikai kiadása, jelenleg nehéz eldönteni, hogy Benvenuto dolgozott hibás kódexből, vagy a *Comentum* szövegről állunk szemben.

³⁸ A beszúrásról ld. alább.

³⁹ *Comentum*, III, pp.470–471.

invidia lippa est, longinqua non videt. Vicinitas atque prosperitas invidie sunt parentes. *Dolor.* Invideo alienis bonis. *Ratio.* Si es invidus, et pusillanimis sis oportet. Omnibus ex vitiis nullum pigrius **invidia**, altos in animos non ascendit; **nullum** quoque **miserius**: itaque reliqua omnia bonum aliquod, licet falsum, presupponunt, hec **solis malis pascitur et torquetur bonis, et quod aliis optat, iam sibi habet malum.** Alexandri ergo Macedonis dictum placet: „invidos homines nil esse aliud quam tormenta seu tortores suos proprios”; levis adolescentis verbum grave.⁴⁰

A forráshasználatot tekintve a haragról szóló tercina (Pg., XVII, 121–123) értelmezéséhez⁴¹ fűzött kiegészítés a legkomplexebb. Benvenuto utal egy Homérosz-sorra és egy Cicero-mondatra, és felidéz két anekdotát: az első, Caelius „szenátorról”, eredetileg Senecánál olvasható, a második, Hadrianus császárról, végső soron a *Scriptores Historiae Augustae* vonatkozó életrajzára vezethető vissza:

Et hic nota quod haec pestis quamvis destruat et cruciet alios, tamen saepe possessorem suum; unde licet Homerus dixerit iram esse dulciorem melle distillante,⁴² nihil tamen videtur amarius ira. Unde Caelius senator romanus iracundissimus hominum exclamans contra familiarem suum, qui in omnibus sibi consentiebat, dixit irascens: ‘dic aliquid contra ut simus duo’:⁴³ sic

⁴⁰ Rem., II 106 [105] (*De invidia active*), 7–12.

⁴¹ Comentum, III, p.471: „Et è. Hic Virgilius tangit tertium modum mali amoris a quo nascitur ira: iracundus enim appetit vindictam de parvipendente eum, cum homo naturaliter sit appetitivus honoris. Dicit ergo: *Et è, scilicet, aliquis alius, chi par ch' adonti*, idest, recipiat contumeliam, *per ingiuria*, factam ab alio, *sì che si fa della vendetta ghiotto*, idest avidus multum, *e tal conven che il male altrui impronti*, scilicet, destructionem proximi.”

⁴² A Homérosz-idézetéről ld. alább.

⁴³ Vö. Sen., *De ira*, III 8, 6: „Caelium oratorem fuisse iracundissimum constat. Cum quo, ut aiunt, cenabat in cubiculo lectae patientiae cliens, sed difficile erat illi in copulam coniecto rixam eius cui cohaerebat effugere; optimum iudicavit quidquid dixisset sequi et secundas agere. Non tulit Caelius adsentientem et exclamavit, ‘dic aliquid contra, ut duo simus!’.” Mértékadó

omne verbum trahimus ad iniuriam capitalem; nec est tanta offensa quanta est superbia nostra. Nobilissimum ergo genus vindictae est parcere. Ideo bene nobilissimus orator tribuit ad summam laudem nobilissimo duci, quod nihil soleret nisi iniurias oblivisci [vö. Cic., *pro Lig.*, XII, 35]. Adrianus vero factus imperator uni quem habuerat capitalem inimicum dixit: ‘evasisti’ [vö. SHA, *Ael., Hadr.*, XVII, 1]. Vere verbum nobile magnificum et caesareum.⁴⁴

Benvenuto azonban elhallgatja, hogy az összes passzus közvetítéssel jutott el hozzá: a *De remediis* három különböző fejezetéből ragadott ki mondatokat, és ezekből gyúrta össze a saját szövegét:

Dolor. Irascor offensus. *Ratio.* Is fortasse qui offendisse te arguitur, se offensum abs te queritur: **non tantum est offensarum, quantum insolentie.** *Dolor.* Ira estuo. *Ratio.* Furis ergo. „Ira furor brevis est”, inquit Flaccus [Hor., *Epist.*, I 2, 62].⁴⁵ Fit autem a plerisque mala consuetudine et impatientia longus furor. Ennius autem iram initium dixit insanie [vö. Cic., *Tusc.*, IV 23, 52], cum plerisque nimis illam sequentibus finis et insanie sit et vite. Siquidem **hec etiam pestis, ut superior, etsi sepe alios, semper tamen ante alios possessorem suum torquet et cruciat, ut mirer unde quibusdam videri potuerit huic nescio quid melle dulcius inesse; habet fortasse ultio dulce aliquid, efferum, inhumanum, ira nichil nisi amarum habet.** *Dolor.* Irascor ob iniurias. *Ratio.* Vix iracundus unquam adeo quisquam fuit, ut nulla re lacessitus irasceret, nisi

kiadás: L. ANNAEI SENECAE *Dialogorum libri duodecim*, recognovit L. D. REYNOLDS, e typographeo Clarendoniano, Oxonii, 1977. Mint látjuk, az eredeti senecai szövegben „Caelius orator” szerepel a *De remediis*ben és a *Comentum*ban olvasható „Caelius senator” helyett. A két mű közös hibája további bizonyíték arra, hogy Benvenuto közvetlen forrása Petrarca volt.

⁴⁴ *Comentum*, III, p.471.

⁴⁵ 1347-ben vásárolt Horatius-kódexében Petrarca e sor mellé egy figyelemfelhívó jelet, ún. *fiorellinót* tett: Firenze, BML, Plut. 34, 1, f. 81r (jobb margó). Petrarcaról és Horatiusról ld. FEO, Michele, s.v. *Petrarca, Francesco*, in *Orazio. Enciclopedia Oraziana*, dir. Scvola MARIOTTI, vol. III, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1998, pp.405–425.

forte **Celii senator, iracundissimus ille mortalium, qui clienti suo in omnibus sibi consentienti** atque omnia confitenti **irascens exclamavit: 'dic aliquid contra, ut simus duo'**; durum caput: qualiter tulisset iniurias qui obsequium non ferebat? *Dolor*. Irascor quia offendor. *Ratio*. [...] Vos **omne verbum** casu elapsum **ad iniuriam capitalem trahitis**, impatiens genus.⁴⁶

Ratio. **Ira nichil amarius**, quam cur quidam dulcem dixerint mirari soleo; sin dulce aliquid inesse consenseris, dulcedo effera, viro indigna ac propria beluarum earumque non omnium, sed premordacium atque ferocium. Nil humanum minus quam sevitia et feritas contraque nil homini suum magis quam misericordia et lenitas, quibus nichil tam contrarium quam vindicta est et quicquid animi impetu homo in hominem committit asperius. Quod si omnino vindictae nomen dulce est, ostendam tibi quo multa cum gloria uti possis: **nobilissimum vindictae genus est parcere**. *Gaudium*. Ulcisci licet. *Ratio*. Multo est satius multoque deformius oblivisci iniuriam quam ulcisci: generosior nulla est oblivio quam offense. **Hanc summus orator summo duci summe laudi tribuit, quod scilicet nil soleret nisi iniurias oblivisci**.⁴⁷

Ratio. [...] Qua in re meminisse profuerit illud **Hadriani principis**, qui, ut scriptum est, **uni, quem capitalem habuerat, factus imperator dixit: 'evasisti'**. **Generosum plane verbum ac magnificum vereque cesareum**.⁴⁸

Az eddigiektől eltérően, a következő ének 91–96. sorának⁴⁹ kommentálása során Benvenuto nem kiegészítő megjegyzéshez, hanem szorosabb értelemben vett szövegértelmezéshez használta fel a *Fortuna-könyvet*, a restek

⁴⁶ *Rem.*, II 107 [106] (*De ira*), 3–10.

⁴⁷ *Rem.*, I 101 (*De vindicta*), 6–8.

⁴⁸ *Rem.*, I 96 (*De regno et imperio*), 32.

⁴⁹ *Pg.*, XVIII, 91–96 (*Petrocchi*): „E quale Ismeno già vide e Asopo / lungo di sé di notte furia e calca, / pur che i Teban di Bacco avesser uopo, / cotal per quel giron suo passo falca, / per quel ch'io vidi di color, venendo, / cui buon volere e giusto amor cavalca.”

vezeklésének magyarázatában szerepeltetve egy mondatot a II. könyv 109 [108]. fejezetéből (*De torpore animi*):

E quale. Nunc poeta describit purgationem accidiosorum quibus dat meritissimam poenam. Fingit enim quod sunt in continuo labore currendo, loquendo, meditando, quia contraria contrariis curantur. Accidiosus enim peccat tripliciter, scilicet, corde, non cogitando de Deo, de salute sui et proximi, non dolendo de peccato, non vacando studio: ore, non orando et laudando Deum, non docendo proximum consolando, reprehendendo, et sic de multis: opere, non dando eleemosinam, non eundo ad ecclesiam, et ita de aliis. Ad propositum ergo qui vult purgare accidiam in se, ubi solebat stare, sedere, jacere, debet ambulare, currere; ubi solebat otari debet negotiari; ubi solebat dormire debet vigilaré; et evigilans a somno dicere sibi et aliis: **quid hic in tot annis egimus? comedimus, bibimus, dormivimus, tarde vero evigilavimus.**⁵⁰

Ratio. [...] Non est somno locus aut inertie, ubi vos hinc mors territat, hinc honestas allicit. Quis enim inter magna pericula magnaque premia consopitur? Ubi ad ista respexeris, redibit vigor ad animum, fugiet somnus ab oculis, cogitantis quantum nunc etiam superet imperfecti, quantum transierit otiosi. Quod quia non fit, longas etates inutiles effluxisse conspiciamus et senes attonitos ac stupentes dicere: '**quid hic in tot annis egimus? comedimus, bibimus, dormivimus, sero tandem experrecti sumus**'. Cuius mali precipua causa est torpor iste quem quereris: abigendus in tempore, stimulis industrie, freno providentie, ne cuntando ad inglorium finem cum multitudine rapiaris.⁵¹

A fősvénység, a torkosság és a bujaság hajlamától megtisztulók vezeklését Dante a *Purgatórium* XIX–XXVI. énekében írja le. Úgy tűnik azonban, ezek kommentálása során Benvenuto már nem használta fel a *De remediis*

⁵⁰ *Comentum*, III, p.484.

⁵¹ *Rem.*, II 109 [108] (*De torpore animi*), 6.

vonatkozó fejezeteit, legalábbis én nem találtam további szövegegyezést.⁵²

3. *Benvenuto és a Fortuna-könyv utóélete*

Petrarca a *De remediis utriusque fortuné*t 1366. október 4-én fejezte be, és a mű másolatai nem sokkal később már terjedni is kezdtek.⁵³ Jelenleg azonban sem az autográf kódex, sem Petrarca halála előtt készült apográf kéziratok nem állnak rendelkezésünkre. A legkorábbi kódexek az 1370–1380-as évek fordulójára datálhatók: Tedaldo della Casa számára készült egy másolat (talán) 1377-ben, és valamikor 1378 és 1381 között

⁵² Ld. *Comentum*, III, pp.496–547 és IV, pp.1–138.

⁵³ A befejezés pontos dátumát onnan ismerjük, hogy Franceschino da Fossadolce 1398-ban az autográf példány explicitjét is lemásolta, ld. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Lat. Z. 475 (= 1660), f. 126rb: „Deo gratias. Scriptus et completus manu mei Francischini de Fossadulci notarii civis tarvisini Tarvisii anno nativitatis dominice millesimo trecentesimo nonagesimo octavo, indictione sexta, die Martis XII Novembris, hora septima, ex origina proprio scripto manu indelende memorie domini Francisci Petrarce dignissimi laureati et per eum ipsum ad exitum perducto [*emend. Feo, perducti ms.*] Ticini anno Domini 1366, IIII° Nonis Octobris, hora tertia. Amen.»; vö. FEO, Michele, *De remediis utriusque fortune*, in *Petrarca nel tempo*, i. m., pp.385–388: p.385; továbbá PERUCCHI, *Petrarca*, i. m., p.91 és n.10. A kódexről ld. MANN, Nicholas, *The Manuscripts of Petrarch's «De remediis»*: a Checklist, *Italia medioevale e umanistica*, XIV (1971), pp.57–90: p.76/n° 132. Az 1367. november 9-én Tommaso del Garbo firenzei orvoshoz intézett *Sen.*, VIII 3-ban Petrarca megjegyzi (60. par.), hogy a *De remediis* kedvező fogadtatásra talált néhány nagy műveltségű ember körében, ld. PETRARCA, Francesco, *Res seniles. Libri V–VIII*, a cura di Silvia RIZZO con la collaborazione di Monica BERTÉ, *Le Lettere*, Firenze, 2009, p.336 (a levél datálásáról p.325n): „Ego, ex quo ad exitum ductus est [*scil. liber*], nec ex illo profunde aliquid degustavi nec experiri fuit quantum meis ipse consiliis adiuvarer; eo tamen probatior factus est quo illum quibusdam magnis ingeniis gratum valde et optatum sensi.”

juthatott hozzá a műhöz a költő barátja, Lapo da Castiglionchio.⁵⁴

A korai olvasók között most már biztosan számon tarthatjuk Benvenuto da Imolát is. Az előzőekben láttuk, hogy a *Fortuna-könyv* különböző témájú, egymástól távoli fejezeteiből is idézett a Dante-kommentárban – I 10, I 23, I 96, I 101, II 106–107 [105–106], 109 [108] és 111 [110] –, így több mint valószínű, hogy a teljes művet ismerte. Hozzávetőleges támpontunk van arra is, hogy mikor juthatott hozzá.

Benvenuto *Commedia*-magyarázatainak három változatát ismerjük.⁵⁵ Kronológiailag az első egy *recollectae*, amelyet az 1375-ös bolognai előadásának egyik hallgatója jegyzett le, és amely Stefano Talice di Ricaldone 1474-ben készült másolatában maradt ránk (Torino, Biblioteca Reale, Varia 22).⁵⁶ Ezt a verziót Vincenzo Promis és Carlo Negroni

⁵⁴ Tedaldo példányát ma Firenzében, Lapóét pedig a Vatikánban őrzik: Firenze, BML, Plut. 26 sin. 8, illetve Città del Vaticano, BAV, Vat. lat. 4519. A *De remediis* keletkezéséről és korai utóéletéről ld. PERUCCHI, *Petrarca*, i. m., pp.87–93, a két kódex részletes leírása *ibid.*, pp.114–117, 124–126; vö. még LENGYEL Réka, A Petrarca-hagyaték sorsa és a *De remediis utriusque fortunae* 14. századi másolatai, in *Lát(szó)tér. Fiatal kutatók italianisztikai tanulmányai*, szerk. MOLNÁR Annamária, ÓTOTT Noémi, PÁL József, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016, pp.71–86. Az előző jegyzetben említett velencei kézirat és Tedaldo kódexének részleges összehasonlítása alapján, Lengyel Rékával ellentétben én nem tartom valószínűnek, hogy a Tedaldo számára készült *De remediis*-másolat közvetlen eredetije Petrarca autográf kézírata lett volna (vö. *ibid.*, pp.75–77), legalábbis szinte biztosan nem az a példány, amelyet később, 1398-ban Franceschino da Fossadolce használt.

⁵⁵ Ld. PAOLAZZI, Carlo, Le letture dantesche di Benvenuto da Imola a Bologna e a Ferrara e le redazioni del suo «Comentum», in *ID.*, *Dante e la «Comedia»*, i. m., pp.223–276.

⁵⁶ A kódexet részletesen leírja Francesca Geymonat, *Censimento dei commenti danteschi*, i. m., tom. II, pp.1056–1057/n° 646.

publikálták 1886-ban, a szerzőséget tévesen a másolónak tulajdonítva.⁵⁷

Időrendben a második szövegváltozat ugyancsak egy *recollectae*, a Ferrarában, 1375–1376 telén tartott előadásról. Ezt a verziót – valószínűleg egy végleges kommentár elkészítésének szándékával – Benvenuto néhány helyen átdolgozta, de még nem kívánta terjeszteni. Teljes egészében egy olyan kódexben maradt ránk (Firenze, BML, Asbh. 839), amely három, a XIV. század utolsó negyedére található részből lett összeillesztve. A *Purgatorium*-kommentárt Tedaldo della Casa másolta le saját kezűleg 1381-ben.⁵⁸ Ennek a változatnak sajnos még nincs kiadása.

Végül, feltehetőleg saját és tanítványai jegyzeteit is felhasználva, valamikor 1379 és 1383 között tett pontot Benvenuto az utolsó szövegváltozat végére, de csak a II. Niccolò d'Estének ajánlott *Pokol*-kommentárt nézte át és javította. Ez a verzió csak a szerző halála után kezdett terjedni,⁵⁹ és természetesen ez aratta a legnagyobb sikert. Nem számolva a kivonatokat, a kommentárra visszavezethető glosszákat és a fordításokat, a legutóbbi kódexösszeírás tizenöt olyan kéziratot regisztrált, amelyek a teljes művet, és további harminchatot, amelyek egy vagy két *canticához* fűzött

⁵⁷ Én a második kiadást forgattam: *La Commedia di Dante Alighieri col commento inedito di Stefano Talice da Ricaldone*, per cura di Vincenzo PROMIS, Carlo NEGRONI, voll. I–III, Hoepli, Milano, 1888². Egyelőre nem jutottam hozzá a nemrég megjelent kritikai kiadáshoz: Benvenuto da Imola, *Lectura Dantis Bononiensis*, edizione critica a cura di Paolo PASQUINO, Longo, Ravenna, 2017.

⁵⁸ A kódex leírását Gabriella Pomarónak köszönhetjük, *Censimento dei commenti danteschi*, i. m., tom. II, pp.558–560/n° 141. A ferrarai *recollectae*ből származó glosszákat tartalmazó kódexeket felsorolja PASQUINO, Benvenuto, i. m., p.104.

⁵⁹ Paolazzi fentebb (n.55) hivatkozott tanulmányán kívül ld. még PASQUINO, Benvenuto, i. m., pp.87–88.

magyarázatot tartalmaznak.⁶⁰ Ezek közül a firenzei Biblioteca Medicea Laurenziana Plut. 43, 1–3 jelzetű kódexeire támaszkodott Giacomo Filippo Lacaita 1887-es kommentárkiadásában, csak a hiányokat pótolta és néhány szövegvariánst tüntetett fel hét további kézirat alapján.⁶¹

Mivel a fentiekben azonosított *De remediis*-idézetek a végleges változatban szerepelnek, kétségtelen, hogy 1379–1383 között, amikor elkészült a kommentárral, Benvenuto már ismerte a dialógust. Bár az exegetikai munka folyamatának pontos kronológiáját szinte lehetetlen megállapítani, egyes adatokból arra következtethetünk, hogy már 1379 előtt is dolgozott rajta. A *Pg.*, VIII, 80-hoz írt szakaszban élő személyként hivatkozik Galeazzo Viscontira, így ez a megjegyzés valószínűleg Galeazzo halála, 1378 augusztusa előtt keletkezett (illetve az előtt, hogy a halálhír eljutott volna Benvenutohoz). Ha pedig a *Pd.*, I, 29-hez írt kommentárszakaszban a császárra tett, nem túl hízelgő megjegyzés a néhány hónappal később, novemberben elhunyt IV. (Luxemburgi) Károlyra vonatkozatható, akkor az 1378-as dátum újabb megerősítést nyer.⁶² Ez utóbbi helyen Benvenuto

⁶⁰ Ibid., pp.103–107. A Città del Vaticano, BAV, Vat. lat. 7189, f. 265ra fragmentumát nem számoltam, mert a töredék a felsorolásban ugyancsak szereplő Vat. lat. 4780-ból került át az előbbi a kódexbe, így csak kiegészíti az ott csonkán maradt szöveget (ld. *ibid.*, p.105).

⁶¹ Vö. *Comentum*, i. m., XVII–XVIII. A Plut. 43, 1–3 kódexek legújabb, részletes leírását Mariagrazia Orlandi készítette el, *Censimento dei commenti danteschi*, i. m., tom. II, pp.610–612/nⁱ 192–194. A Lacaita által felhasznált további kéziratok: Firenze, BML, Strozzi 157–159; Plut. 90 sup. 116/1–3; Plut. 90 sup. 117; Plut. 43, 4 és Modena, Biblioteca Estense, Lat 467.

⁶² PAOLAZZI, *Lecture dantesche*, i. m., pp.261–262; ROSSI, «Beneventus de Ymola super Valerio Maximo», i. m., p.63; vö. *Comentum*, III, p.235: „Hic Stephanus fuit pater Barnabovis et Galeatii, qui duo diebus nostris ita lacerant Lombardiam.”; IV, p.305: „Noster vero imperator Liberum [liberum ed.] patrem colit.”

viSSzaUTal arra is, hogy a *Purgat6rium*hoz – a XXVI. 6s a XXIX. 6nekhez – 6rt magyArAzataiban mit mondott Caesar, Scipio Africanus Maior 6s Augustus diadalmeneteir6l, a *Pd.*, I, 19 kommentAl6sa sor6n pedig hivatkozik a mAsodik *cantica* XII. 6nek6nek komment6rj6ban mondottakra.⁶³ Ezek alapj6n kell6 6vatoss6ggal b6r, de azt felt6telezhetj6k, hogy a *Purgat6rium* XII–XXIX. 6nek6nek exeg6zis6t, benne a vizsg6latunk t6rgy6t k6pez6 szakasszal, legal6bb r6szben 1378 el6 dat6lhatjuk. Ebb6l persze nem k6vetkezik, hogy az eml6tett fejezetek egésze ekkor keletkezett, 6s hogy Benvenuto a k6s6bbiekben nem egész6thette ki tov6bbi megjegyz6sekkel a kor6bban 6rottakat. K6vetkez6sk6ppen, ha v6laszolni akarunk arra a k6rd6sre, hogy Benvenuto mikor ismerte meg a *Fortuna-k6nyvet*, biztos *terminus ante quem*k6nt a Dante-komment6r befejez6s6nek legk6s6bbi d6tum6t, 1383-at kell megjel6ln6nk, de hipot6zisk6nt felvethetj6k az 1378-as 6vet is.

Ami a *terminus post quem*et illeti, b6r az 1375-6s bolognai el6ad6s jegyzeteiben Petrarca neve t6bbsz6r is felbukkan, a v6gleges sz6vegv6ltozat Petrarca-id6zeteinek 6s utal6sainak csak egy t6red6k6t tal6ljuk meg ott.⁶⁴ A fentiekben

⁶³ *Comentum*, IV, p.305: „De triumpho non dico plura, quia multa jam dicta sunt Purgatorii capitulis, ubi dicitur de triumphis Caesaris, et ubi dicitur de triumphis Scipionis et Augusti [...]”; v6. IV, p.128 (ad *Pg.*, XXVI, 76–78) 6s IV, p.198 (ad *Pg.*, XXIX, 115–117); valamint IV, p.301: „Si vis recte videre allegoriam istius fabellae recurre ad ea quae scripta sunt de Arachne, Purgatorii capitulo XII [...]”; v6. III, pp.331–333 (ad *Pg.*, XII, 43–45).

⁶⁴ Ld. *La Commedia di Dante Alighieri col commento*, i. m., vol. I, p.4 (hivatkozas n6lk6l használja a *Sen.*, XV 11γ-t, v6. Rossi, Dittico, i. m., p.184); p.7 (eml6ti Petrarca nev6t 6s id6zi a *Fam.*, XXI 15-t, v6. *ibid.*, pp.184–185); pp.92–93 (6ltal6noss6gban utal Petrarca firenzeiek r6l alkotott v6lem6ny6re, v6. *ibid.*, pp.187–188), vol. III, p.8 (6sszehasonl6tja Dant6t 6s Petrarc6t, v6. *ibid.*, pp.195–196).

tárgyalt *De remediis*-passzusok teljes egészében hiányoznak.⁶⁵ *Recollectaer*ől lévén szó, nem zárhatjuk ki ugyan azt sem, hogy az előadást hallgató diák mulasztotta el a kérdéses passzusok lejegyzetelését, ám mivel más esetekben explicit módon idézi a költőt, és egyéb forrásokat is konkrét hivatkozással tüntet fel, nem hiszem, hogy éppen a *De remediis* esetében kellene az összes hiányt neki tulajdonítanunk. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy ebben az időpontban Benvenuto még nem ismerte és nem hasznosította magyarázataiban Petrarca dialógusát. Következésképpen, mivel az 1375–1376-os ferrarai előadás jegyzeteit tartalmazó kéziratot nem állt módomban megvizsgálni, azt az időpontot, amikor Benvenuto hozzájutott a *Fortuna-könyv*höz, egyelőre 1375 és 1383, esetleg 1375 és 1378 közé teszem.

4. Benvenuto forráskezelési gyakorlata és a Fortuna-könyv felhasználása

A *Fortuna-könyvből* átvett passzusok azonosítása nemcsak a petrarcai életmű utóéletének vizsgálatához nyújt új adatokat, hanem a *Comentum* kritikai szövegének megállapításához is hasznosnak bizonyulhat. Benvenuto ugyanis több mondatot csaknem szó szerint emelt át a forrásából, így a *Fortuna-könyv* olykor fontos támpont lehet a *Comentum*-kéziratok eltérő szövegvariánsainak mérlegeléséhez. Az általam azonosított közös passzusokból egyetlen példát emelnék ki.⁶⁶ A *Rem.*, II 106 [105], 10-ben Petrarca idéz egy közmondást: „invidia lippa est, longinqua non videt”. Lacaita kiadása szerint ez így került át a Dante-kommentárba: „invidia lippa est oculis, non videt”, ami a

⁶⁵ Vö. *La Commedia di Dante Alighieri col commento*, i. m., vol. II, pp.28, 151–152, 227–228, 236.

⁶⁶ Egy másik esetről ld. fent, n.37.

Firenze, BML, Plut. 43, 2 jelzetű kódex olvasata. A szövegkiadó azonban lábjegyzetben feltüntette két másik kézirat olvasatát is: „[invidia] lippa est, non videt” (Modena, Biblioteca Estense, Lat. 467), illetve „[invidia] lippa est oculis, longinqua non videt” (Firenze, BML, Plut. 90 sup. 117).⁶⁷ Nem zárom ki, hogy az „oculis” szó beszúrása Benvenutora vezethető vissza, az értelmi szempontból is hiányzó „longinqua” esetében azonban ezt kevésbé tartom valószínűnek, inkább a másolóknak tulajdonítható hibára gyanakszom. A kritikai kiadás gondozójának mindenesetre figyelembe kell majd vennie a forrásként szolgáló Petrarca-szöveget is, hogy eldöntse, fölvegye-e a kérdéses szót a főszövegbe.⁶⁸

Benvenuto persze gyakran változtatott is a Petrarcatól átemelt passzusokon. A módosítások többsége három okra vezethető vissza. Az egyik az, hogy a kommentátornak a párbeszédés műből vett részleteket leíró, magyarázó jellegű szöveggé kellett alakítania, így például egyes névmásokat ki kellett cserélnie, vagy az igealakokat kellett módosítania.⁶⁹ A másik ok a Dante-kommentár céljában keresendő: a grammatika- és retorikatanár Benvenuto arra törekedett, hogy diákjai és olvasói számára könnyen érthető, ne túl bonyolult szöveget hozzon létre. Ezért hajlamos volt arra, hogy Petrarca

⁶⁷ *Comentum*, III, p.471 és n.1.

⁶⁸ Hasonló esetekről vö. ROSSI, Dittico, i. m., pp.189 és 195.

⁶⁹ Például *Rem.*, II 106 [105] (*De invidia active*), 8: „[...] nemo vestrum regi Parthorum aut Persarum invidet, ne illi quidem vobis. Fuit quando vicissim invidebatis, quia vicinitatem faciebat imperii magnitudo. Sed an non satis est vestris propriis malis angere, que tam multa sunt, nisi et aliena bona vos crucient, undique miseri et insani?”; vö. *Comentum*, III, p.470–471: „[...] rex romanorum non invidet regi parthorum, aut ille sibi; sed quando vicini erant imperio, tunc erat invidia magna. Nonne satis nostra mala nos premunt nisi aliena nos crucient?”

választékosabb szavait egyszerűbb kifejezésekre cserélje (például *elatio*, *insolentia* > *superbia*, *piacula* > *peccata*).⁷⁰ Lehet, hogy ez a megfontolás is szerepet játszott abban, hogy nem fogadta meg Coluccio Salutati tanácsát, és a kommentárját végül nem dolgozta át annak érdekében, hogy stilisztikai szempontból emelkedettebb szöveget alkosson.⁷¹

A módosítások harmadik csoportja azokkal az antik forrásokkal kapcsolatos, amelyeket Petrarca idézett a dialógusában, vagy amelyekre egyértelmű utalást tett.

A *Rem.*, II 107 [106], 6-ban a *Ratio* kifejezi csodálkozását, hogy egyesek szerint a haragban valami méznél is édesebb található: „Siquidem hec etiam pestis [*scil. ira*], ut superior [*scil. invidia*], etsi sepe alios, semper tamen ante alios possessorem suum torquet et cruciat, ut mirer unde quibusdam videri potuerit huic nescio quid melle dulcius inesse; habet fortasse ultio dulce aliquid, efferum, inhumanum, ira nichil nisi amarum habet.” A *Comentumba* átemelt és picit módosított változatban, mint láttuk, Benvenuto már Homérosznak tulajdonítja ezt a mondást: „Et hic nota quod haec pestis quamvis destruat et cruciet alios, tamen saepe possessorem suum; unde licet Homerus dixerit iram esse dulciorem melle distillante, nihil tamen videtur amarius ira.”⁷² A mű egy korábbi helyén pedig megjegyzi, hogy Arisztotelész is idézte ezeket a Homérosz-sorokat, amelyek az *Iliász*ban olvashatók: „Ira est tam delectabilis quod Aristoteles refert Homerum dixisse quod ira est dulcior melle distillante, quoniam appetitus vindictae est. Hoc autem scribit

⁷⁰ *Rem.*, I 10 (*De virtute*), 10; II 107 [106] (*De ira*), 4 – *Comentum*, III, p.326; *Rem.*, II 111 [110] (*De superbia*), 4 – *Comentum*, III, p.470.

⁷¹ A kérdéshez vö. PAOLAZZI, *Lecture dantesche*, i. m., pp.266–267.

⁷² *Comentum*, III, p.471.

Homerus libro suae Iliados.”⁷³ Benvenuto Arisztotelész *Rétorikájának* Moerbeke-féle latin fordítására utal, ahol azonban nincs megadva, hogy Homérosz-idézetéről lenne szó.⁷⁴ Erre valószínűleg maga Benvenuto jött rá, feltehetőleg úgy, hogy hozzájutott ahhoz az *Iliász*-fordításhoz – vagy legalábbis egy részéhez –, amelyet Boccaccio ösztönzésére Leonzio Pilato készített el,⁷⁵ és abban azonosította az Arisztotelésznél szereplő sort.⁷⁶

⁷³ *Comentum*, I, pp.25–26 (ad *If.*, I, 5).

⁷⁴ Arist., *Rhet.*, II 2, 1378b 6–7, ARISTOTELES, *Rhetorica. Translatio Anonyma sive Vetus et Translatio Guillelmi de Moerbeka*, edidit Bernhardus SCHNEIDER, Brill, Leiden, 1978 (Aristoteles Latinus, XXXI 1–2), p.222: „Propter quod bene dictum est de ira: ‘que multo dulcior melle distillante in pectoribus virorum crescit’ [...]”.

⁷⁵ Leonzio Pilato Homérosz-fordításairól alapvető munka: PERTUSI, Agostino, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo Umanesimo*, Istituto per la Collaborazione Culturale, Venezia–Roma, 1964, Benvenuto kapcsán pp.143–144, 557–558. Pertusi néhány meglátását korrigálja, egyúttal újraértékeli Petrarca szerepét a fordítási projektben: FUMAGALLI, Edoardo, Giovanni Boccaccio tra Leonzio Pilato e Francesco Petrarca: appunti a proposito della “prima translatio” dell’*Iliade*, *Italia medioevale e umanistica*, LIV (2013), pp.213–283. Luca Carlo Rossi azt feltételezi, hogy Benvenuto Boccaccio közvetítésével juthatott hozzá a két eposz latin fordításához, ld. ROSSI, Luca Carlo, Il Boccaccio di Benvenuto da Imola, in ID., *Studi*, i. m., pp.237–238; vö. még ID., «Beneventus de Ymola super Valerio Maximo», i. m., p.84 és n.80.

⁷⁶ Hom., *Il.*, XVIII, 109–110, transl. Leontii Pilati, Paris, BnF, Lat. 7880.1, f. 176r, *Il codice parigino latino 7880.1. Iliade di Omero tradotta in latino da Leonzio Pilato con le postille di Francesco Petrarca*, a cura di Tiziano ROSSI, Libreria Malavasi, Milano, 2003, oldalszám nélkül: „Que [scil. ira] multum dulcior melle destillante / Virorum in pectoribus augmentatur sicuti fumus”. A kiadványról ld. Marco Petoletti fontos recenzióját is: *Aevum*, LXXVIII (2004), pp.887–894. Azt a fenti feltételezést, miszerint Benvenuto a Leonzio-féle fordítás alapján azonosította a kérdéses verssort, az is alátámasztja, hogy a latin *Iliász* nélkül maga Petrarca sem tudta megadni az Arisztotelésznél olvasható idézet forrását. Az 1359. február 9-re datálható *Familiares*, XX 14-ben ugyanis még ezt írta (10. par.): „Aristotiles [...] ait in *Rethoricis* bene dixisse nescio quos, quod

Érdeemes megfigyelni, hogy Benvenuto e ponton milyen közel jutott Petrarca forráskezelő gyakorlatához. Amikor a saját *Iliász*-kódexében e sorokat olvasta, Petrarcanak is eszébe jutott az arisztotelészi szöveghely. A jobb margóra oda is írta: „Ire dulcedo efferera. Cuius AR. [scil. Aristotiles] meminit”.⁷⁷ Livius-kódexében pedig, a következő passzust olvasva: „Itaque apud infensos ob interpellatam dulcedinem ire confestim oratio habita est [...]” (Liv., IX 14, 13), a felső margóra írt megjegyzésében ugyancsak összekapcsolta Homéroszt és Arisztotelészt: „Ire dulcedo de qua Homerus et post eum AR.” (Paris, BnF, Lat. 5690, f. 145va).⁷⁸

ira multo dulcior est melle.”; mértékadó kiadás: PETRARCA, Francesco, *Le Familiari*, edizione critica per cura di Vittorio ROSSI, voll. I–IV [vol. IV per cura di Umberto BOSCO], Sansoni, Firenze, 1933–1942; a levél datálásáról ld. PETRARCA, Francesco, *Le Familiari*, traduzione e cura di Ugo DOTI, voll. I–V, Nino Aragno Editore, Torino, 2004–2009, vol. IV, p.2905n. Az *Iliász*-fordítást Petrarca 1366 elején kapta kézhez, ld. a Boccacciohoz 1366. február-márciusban írt *Sen.*, VI 2-t (17. par.): „Restat ut noveris Homerum tuum iam latinum et mittentis [scil. Boccaccio] amorem et transferentis [scil. Donato Albanzani] michi memoriam ac suspiria renovantem ad nos tandem pervenisse meque et omnes seu Grecos seu Latinos qui bibliothecam hanc inhabitant replese gaudio atque oblectatione mirabili.” PETRARCA, *Res seniles*, i. m., p.120, a levél datálásáról *ibid.*, p.119n; vö. FERA, Vincenzo, Petrarca lettore dell’*Iliade*, in *Petrarca e il mondo greco*. Vol. I. *Atti del Convegno internazionale di studi Reggio Calabria 26–30 novembre 2001*, a cura di Michele FEO, Vincenzo FERA et al. [= *Quaderni petrarcheschi*, XII–XIII (2002–2003)], Le Lettere, Firenze, 2007, pp.141–154: p.141; és PONTANI, Filippomaria, *L’Odissea di Petrarca e gli scoli di Leonzio*, *ibid.*, pp.295–328: pp.316–317.

⁷⁷ Ld. az előző két jegyzetet. A glosszában szereplő „efferera” jelző visszatér a *De remediis* fent idézett passzusában, *Rem.*, II 107 [106], 6: „[...] habet fortasse ultio dulce aliquid, efferum, inhumanum [...]”; vö. még I 101 (*De vindicta*), 6: „Ira nichil amarius, quam cur quidam dulcem dixerint mirari soleo; sin dulce aliquid inesse consenseris, dulcedo efferera [...]”. (Kiemelések tőlem.)

⁷⁸ Vö. *Reliquiarum servator. Il manoscritto Parigino latino 5690 e la storia di Roma nel Livio dei Colonna e di Francesco Petrarca*, a cura di Marcello CICCUTO, Giuliana CREVATIN, Enrico FENZI, Edizioni della Normale, Pisa, 2012, p.248/n° 128 (a Petrarca-glosszák kiadását Enrico Fenzi gazdolta). A Livius-kódexet

Nem ennyire szoros, mégis hasonló párhuzamot találunk a *Rem.*, II 111 [110], 4 Homérosz-idézete esetében. Itt Petrarca az *Odüsszeia* egyik sorát (XVIII, 130) citálja Leonzio Pilato fordításában: „Nil miserius terra nutrit homine”. Benvenuto azonban nem másolta át ezt a sort, hanem egy hasonló tartalmú, Pliniustól származó mondásra cserélte: „»Nihil enim superbius homine, nihil miserius«, ut ait Plinius”. A módosítás okával kapcsolatban legfeljebb hipotéziseket fogalmazhatunk meg. Az egyik a szöveg felépítésével kapcsolatos. A *Fortuna*-könyvben a *Ratio* egy költői kérdés keretében előbb megfeddi a halandósága, bűnössége, nyomorúsága ellenére kevélykedő *Dolor*t, majd az emberi nyomorúság alátámasztására idézi Homérosz szavait.⁷⁹ A *Comentum*-ban azonban Benvenuto változtat az érvelés logikáján, előre veszi a citátumot, és utána teszi fel a költői kérdést: ugyan miért kevélykedik a különféle bajoktól sújtott ember?⁸⁰ Ebben az elrendezésben pedig hatásosabbnak tűnhetett számára, ha olyan klasszikus szövegrészletet választ, amelyben együtt szerepel az emberi nyomorúság és a kevélység, hogy aztán ki tudja fejteni a két jelenség közötti

Petrarca 1351-ben vette Avignonban, de egyik bejegyzésének tanúsága szerint már korábban is forgathatta: „Emptus Avinione 1351º, diu tamen ante possessus” (f. 367r). Ld. még NOLHAC, Pierre de, *Pétrarque et l’humanisme*, voll. I–II, Honoré Champion, Paris, 1907², vol. II, pp.14–33.

⁷⁹ *Rem.*, II 111 [110], 3–4: „*Dolor*. Superbia evehor. *Ratio*. Cur, queso? An non te mortalem, an non assidue fatiscentem, an non peccatorem, an non mille casibus expositum, an non morti obnoxium incerte, an non denique te miserum meministi, et non famosissimum illud Homericum audivisti: «Nil miserius terra nutrit homine?»”

⁸⁰ *Comentum*, III, p.470: „Sed hic nota quod talis amor vere est perversus; nam quaerit jacturam et ruinam suam, sicut plane monstratum est supra capitulo XII. »Nihil enim superbius homine, nihil miserius«, ut ait Plinius. Cur enim vel unde miser homo superbit? An nescit se receptaculum sordium, hospitium dolorum, mancipium mortis?”

ellentmondást. A módosítás egy másik lehetséges magyarázata az lehet, hogy Benvenuto nem tudta pontosan azonosítani a Homérosz-sort, talán mert a Leonzio-féle *Odüsszeia*-fordításnak nem birtokolta a teljes szövegét,⁸¹ így inkább egy közismertebb passzusra cserélte.

De bármi volt is az ok, ez esetben sem távolodott el túlzottan Petrarca gondolkodásmódjától, a költő ugyanis szintén felfigyelt a kérdéses Plinius-szöveghelyre. *Naturalis historia*-kódexében olvasva a következő sorokat: „Que singula improvidam mortalitatem involvunt, solum ut inter ista vel certum sit nichil esse certi nec miserius quicquam [quicquam miserius *ed.*] homine nec [aut *corr. in* nec *intercol.*, aut *ed.*] superbius.” (Plin., *Nat. hist.*, II 5, 25),⁸² a jobb margón kifejezte tetszését: „Optime ac verissime” (Paris, BnF, Lat. 6802, f. 12vb).⁸³ Egy másik Plinius-passzus pedig éppen a *De remediis*ben idézett *Odüsszeia*-sort juttatta eszébe. A hetedik könyv elején, az alábbi szakasz mellett: „[...] at homo infeliciter [itaque feliciter *ed.*] natus iacet manibus pedibusque devinctis, flens, animal ceteris imperaturum [...]” (Plin., *Nat. hist.*, VII 1, 3), a jobb margón két figyelemfelhívó jel

⁸¹ Vö. TOYNBEE, Paget, Benvenuto da Imola and the *Iliad* and *Odyssey*, *Romania*, XXIX (1900), pp.403–415.

⁸² Mértékadó kiadás: C. PLINI SECUNDI *Naturalis historiae libri XXXVII*, recognovit Ludovicus JAN, Carolus MAYHOFF, voll. I–VI, in aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1865–1906.

⁸³ Bejegyzése tanúsága szerint Petrarca a Plinius-kódexet 1350-ben vette Mantovában: „Emptus Mantue, 1350. Iul. 6° (f. 277v). A kézirat leírásához ld. PETOLETTI, Marco, L’opera, l’autore e la scrittura, in *Petrarca, l’umanesimo*, i. m., vol. I, pp.577–603: p.580/n.12, további szakirodalmi hivatkozásokkal. Vö. még *Rem.*, I 73 (*De filii fortitudine ac magnanimitate*), 10: „Magnanimitas recta hominum est paucorum, quamvis et qui potentissimi videntur quam sint fragiles multa etiam preter mortem, sed precipue mors declarat, ut breviter vereque dici possit nichil imbecillius homine nilque superbius.”

kíséretében citálta: „»Nil miser<ius terra nu>trit homine«, <Homerus>, Odissee libro 1<8º>” (f. 53rb).⁸⁴

Végezetül vizsgáljuk meg azt a folyamatot, ahogyan további három klasszikus szövegrészlet Petrarcan keresztül eljutott Benvenuto Dante-kommentárjáig. A Ligarius védelmében tartott szónoklata végén Cicero Caesarhoz szólva megjegyezte, hogy Caesar a jogtalanságokon kívül mást nem szokott elfelejteni. Petrarca ezt a mondatrészt (Cic., *pro Lig.*, XII, 35: „te, qui oblivisci nihil soles nisi iniurias”)⁸⁵ két kódexében is glosszával látta el. A Vatikáni Apostoli Könyvtár Vat. lat. 2193 jelzetű kéziratában egy autográf figyelemfelhívó jelet, ún. *fiorellinót* találunk mellette a bal margón (f. 154va),⁸⁶ egy másik, mára elveszett kódexéről másolt apográf példányban (Città del Vaticano, BAV, Pal. lat. 1820, f. 68r) pedig a következő emlékeztetőt olvashatjuk a jobb margón: „oblivio iniuriarum”.⁸⁷ Erre a jól az emlékezetébe véssett passzusra utalt később a költő a *Rem.*, I 101, 8-ban: „Hanc summus orator summo duci summe laudi tribuit, quod scilicet nil soleret nisi iniurias oblivisci.”; majd az ott olvasható mondatot vette át apró változtatásokkal Benvenuto a haragról

⁸⁴ PETOLETTI, L'opera, i. m., p.601/nº 6.

⁸⁵ Mértékadó kiadás: M. TULLI CICERONIS *Orationes*, vol. VI, *Pro Milone. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro rege Deiotaro. Philippicae I–XIV*, recognovit Albertus Curtis CLARK, e typographeo Clarendoniano, Oxonii, 1913.

⁸⁶ TRISTANO, Caterina, Le postille del Petrarca nel Vaticano Lat. 2193 (Apuleio, Frontino, Vegezio, Palladio), *Italia medioevale e umanistica*, XVII (1974), pp.365–468: p.468/nº 1511.

⁸⁷ Vö. BERTÉ, Monica, Petrarca, Salutati e le orazioni di Cicerone, in *Manoscritti e lettori di Cicerone tra Medioevo e Umanesimo. Atti del III Simposio Ciceroniano. Arpino 7 maggio 2010*, a cura di Paolo DE PAOLIS, Università degli Studi di Cassino e del Lazio Meridionale, Dipartimento di Lettere e Filosofia, Cassino, 2012, pp.21–52: p.28/n. 24. A kódexről ld. BILLANOVICH, Giuseppe, Petrarca e Cicerone, in ID., *Petrarca e il primo umanesimo*, Antenore, Padova, 1996, pp.97–116.

szóló dantei tercinához (*Pg.*, XVII, 121–123) írt kommentárszakaszban: „Ideo bene nobilissimus orator tribuit ad summam laudem nobilissimo duci, quod nihil soleret nisi iniurias oblivisci.”⁸⁸

Hadrianus-életrajzában Aelius Spartianus közöl egy anekdotát, miszerint a császár a trónra lépése után már nem törődött korábbi ellenségeivel, és egyik halálos ellenségének azt mondta: „Megmenekültél!”. Amikor a *Scriptores Historiae Augustae* tartalmazó kódexében Petrarca ezt a passzust olvasta (*SHA, Ael., Hadr.*, XVII, 1: „Quos in privata vita inimicos habuit, imperator tantum neglexit, ita ut uni, quem capitalem habuerat, factus imperator diceret ‘evasisti.’”),⁸⁹ a bal margóra írt glosszájában nagy lélekhez méltó mondásként értékelte a császár szavait: „Prorsus magni animi dictum” (*Paris, BnF, Lat. 5816, f. 4va*). Véleményének később a *Rem.*, I 96, 32-ben is hangot adott: „Qua in re meminisse profuerit illud Hadriani principis, qui, ut scriptum est, uni, quem capitalem habuerat, factus imperator dixit: ‘evasisti’. Generosum plane verbum ac magnificum vereque cesareum.”⁹⁰ Benvenuto pedig Petrarca véleményével együtt

⁸⁸ *Comentum*, III, p.471.

⁸⁹ Mértékadó kiadás: *Scriptores Historiae Augustae*, edidit Ernestus HOHL, editio stereotypa correctior addenda et corrigenda adiecerunt Ch[rista] SAMBERGER et W[olfgang] SEYFARTH, voll. I–II, Teubner, Leipzig, 1971.

⁹⁰ Hadrianus mondása akkor is eszébe jutott, amikor Suetoniusnál azt olvasta, hogy Tiberius fájlalta, hogy egy vádlott öngyilkos lett, és így kicsúszott a kezéből, ld. Oxford, Exeter College, 186, f. 30rb: „Nam mortem adeo leve supplicium putavat [*scil.* Tiberius], ut cum audisset unum e reis, Carnulium [*Carnulum ed.*] nomine, anticipasse eam, exclamavit [*exclamaverit ed.*]: ‘Carnulius [*Carnulus ed.*] me evasit.’” (*Suet., Tib.*, 61, 5). A passzus mellé, a jobb margóra Petrarca odaírta: „quanto melius hoc verbo usus est Adrianus!” A kódex szövegét és a glosszát közli: BERTÉ, Monica, *Petrarca lettore di Svetonio*, Centro interdepartimentale di studi umanistici, Messina, 2011, p.154/n° 734. A császáréletrajzok mértékadó kiadása: C. Suetoni Tranquilli *De vita Caesarum*

ismételte el az anekdotát a *Comentum*ban: „Adrianus vero factus imperator uni quem habuerat capitalem inimicum dixit: ‘evasisti’. Vere verbum nobile magnificum et caesareum.”⁹¹

Ugyanez történt Nagy Sándor esetében. Curtius Rufus beszámol arról, hogy a makedón uralkodó egy korábbi tettéből okulva visszafogta a haragját, amikor egy barátja részegen pimaszkodott vele, ám kijelentette, hogy az irigy ember magát gyötri a legjobban. Amikor Curtius Rufus kódexében Petrarca ezt olvasta (Curt., *Hist. Alex.*, VIII 12, 18: „Rex haut oblitus, quam egre tulisset, quod Clitum ob lingue temeritatem occidisset, iram quidem tenuit, sed dixit invidios homines nichil aliud [ad corr. in aliud in textu] quam ipsorum esse tormenta.”),⁹² két *fiorellinót* is tett a passzus mellé, egyet a két oszlop közé, egyet pedig a bal margóra, ahol Sándor

libri VIII, recensuit Maximilianus IHM, in aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1907. A *De remediis*ben, a Hadrianus-anekdótát felidéző fejezet után nem sokkal Petrarca megemlékezett Tiberius mondásáról is, ld. *Rem.*, I 101, 30: „Sonet igitur ad aurem tibi illa cuius non multo ante meminimus Hadriani vox simulque illa Tyberii, de quo scriptum est quod cum audisset unum e reis, Carnulium nomine, anticipasse mortem, exclamavit: ‘Carnulius me evasit’. O vox ferox et, si dici potest, ipso vocis auctore ferocior! Quid usitati supplicii cogitabat, quem se in vinculis manu sua perimens evasisset? Ecce duo igitur unius status sed mentium diversarum uno et eodem verbo quam varie usi sunt! Ille ad presentem hostem ‘evasisti’ ait, hic de absente ‘evasit’ inquit, ille suo hosti vitam donavit, hic invidit mortem.” E kódexbejegyzéséről ld. PETOLETTI, Marco, «Signa manus mee». Percorso tra postille e opere di Francesco Petrarca, in *L'antico e le moderne carte. Studi in memoria di Giuseppe Billanovich*, a cura di Antonio MANFREDI, Carla Maria MONTI, Antenore, Roma–Padova, 2007, pp.451–497: pp.494–495; a Par. Lat. 5816 egyéb glosszái és a *De remediis* közötti kapcsolódási pontokról pedig ld. PIACENTINI, Angelo, «Se miscere cum magnis mira arte». *L'Historia augusta*, il *De remediis* e le lettere *Senili*, *Studi petrarcheschi*, n. s. XXI (2008), pp.1–80.

⁹¹ *Comentum*, III, p.471.

⁹² Mértékadó hiadás: Q. CURTI RUFII *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, iterum recensuit Edmundus HEDICKE, editio maior, in aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1908.

szavait királyhoz illő válaszként értékelte: „Regia responsio contra invidios” (Paris, BnF, Lat. 5720, f. 66va). Majd a *Rem.*, II 106 [105], 12-ben is kifejezte pozitív véleményét: „Alexandri ergo Macedonis dictum placet: «invidios homines nil esse aliud quam tormenta seu tortores suos proprios»; levis adolescentis verbum grave.”⁹³ amit aztán Benvenuto da Imola minden további nélkül a magáévá tett: „Ergo bene et egregie Alexander Macedo dicebat invidios nil aliud esse quam tormenta sui. Et certe verbum grave erat levis juvenis.”⁹⁴

5. Konklúzió

Benvenuto da Imola Dante-kommentárjában Petrarca leggyakrabban visszatérő jelzője a „novissimus” vagy „modernus poeta”,⁹⁵ ennek ellenére a költői életműve sokkal kisebb mértékben hatott az imolai magisterre, mint a prózai munkái. Benvenuto az *Africát* inkább csak hírből ismerhette, az *Epystole*-gyűjteményből egyetlen sort idézett (II 3, 43), és a *Canzoniere*re is csak egy halvány utalást tett; úgy tűnik, csak a *Bucolicum carmen* keltette föl igazán az érdeklődését, olyannyira, hogy az allegorikus mű magyarázatának kurzust is szentelt.⁹⁶ Ennek alapján túlzónak tartom Szőrényi László meglátását, miszerint Benvenuto Dante és Petrarca költői teljesítményét közel egyenrangúnak érezte, inkább Luca Carlo Rossi véleménye felé hajlok, aki szerint Benvenuto, Petrarca iránti minden tisztelete mellett, Dante személyiségét és

⁹³ Petrarca és Curtius Rufus kapcsán ld. FENZI, Enrico, Petrarca lettore di Curzio Rufo, in *Id.*, *Saggi petrarcheschi*, Cadmo, Fiesole (Firenze), 2003, pp.417–445.

⁹⁴ *Comentum*, III, p.471.

⁹⁵ *Comentum*, I, pp.10, 79, 125, 224; II, pp.59, 185; III, pp.86, 225, IV, pp.76, 284, 309, 488; V, p.230; ld. még III, p.312: „alii duo poetae florentini, scilicet Petrarca et Boccacius”; p.376: „clarissimus poeta Petrarca diebus nostris”.

⁹⁶ Vö. ROSSI, Dittico, i. m., pp.181–183, további hivatkozásokkal.

költészetét közelebb érezte magához; nem véletlen, hogy az előbbit inkább szónokként, prózai íróként, az utóbbit pedig elsősorban költőként értékelte.⁹⁷

A két kutató azonban – teljes joggal – egyetértett abban, hogy Benvenuto Petrarca kulturális szempontból fontos auktoritásként tekintett, akire gyakran és explicit módon hivatkozott a Dante-kommentárjában. A *Comentum*ban azonosított *De remediis*-passzusok alapján ehhez azt is hozzáfűzhetjük, hogy Benvenuto nemcsak nyíltan, explicit hivatkozásokkal hasznosította Petrarca életművét: a valószínűleg 1375 és 1383, vagy talán 1375 és 1378 között megismert *De remediis*ből jelöletlenül is – és nemegyszer szó szerint – vett át hosszabb-rövidebb passzusokat, jól sikerült mondatokat, szentenciákat, érveket. A *Fortuna-könyv* így támpontot kínálhat majd a *Comentum* kritikai kiadásának elkészítéséhez is. A változatos témákat felvonultató, klasszikus idézetekkel, exemplumokkal és anekdotákkal teli dialógus kiválóan alkalmas arra, hogy Benvenuto – kis túlzással – afféle florilegiumként hasznosítsa, amely közvetítőként szolgált számára más szövegekhez, de ezzel együtt Petrarcat is igazi klasszikusként kezelte, akitől az antik szerzőkhöz hasonlóan akár jelzés nélkül is meríthetett. Így, mivel az ókori történelemben és irodalomban Petrarca szaktekintélynek számított, a korszak jelentős személyiségeiről alkotott véleményét Benvenuto gyakran elfogadta és lényegi változtatás nélkül átvette. Ugyanakkor, bár a hét főbűn dantei leírásának magyarázatához Benvenuto a *Fortuna-könyv* különböző helyeiről merített, nem pusztá

⁹⁷ Ld. *Comentum*, IV, p.309: „Sed certe quanto Petrarcha fuit maior orator Dante, tanto Dantes fuit maior poeta ipso Petrarcha, ut facile patet ex isto sacro poemate.”; vö. ROSSI, Dittico, i. m., pp.195–196, 199; SZÖRÉNYI, Petrarca, i. m., pp.48–50.

összeollózásról van szó. Az imolai magister művelt kompilátor volt, aki ha szükségesnek látta, a saját retorikai igényei szerint módosította az eredeti Petrarca-szöveget. Forráskezelésének vizsgálata pedig arról tanúskodik, hogy bizonyos aspektusait tekintve a műveltsége egyáltalán nem állt távol a petrarcai prehumanista kultúrától.

PÉTER ERTL

**Il *De remediis utriusque fortune* di Petrarca nel commento
dantesco di Benvenuto da Imola:
i sette vizi capitali
– Riassunto –**

Il presente contributo si prefigge l'obiettivo di identificare alcune riprese implicite dai capitoli sui sette vizi capitali del *De remediis utriusque fortune* di Petrarca (II 105–111 [104–110]) nel commento di Benvenuto da Imola ai canti XVII–XVIII del *Purgatorio* dantesco. Si giunge alla conclusione che il maestro imolese citava con una certa abbondanza il dialogo petrarchesco che conobbe probabilmente tra il 1375 e il 1383 o forse tra il 1375 e il 1378, qualche volta modificandone il testo secondo i propri obiettivi esegetico-retorici. Le riprese dal *De remediis* provano ulteriormente che Petrarca era per Benvenuto un'autorità culturale quasi alla pari degli *auctores* antichi; le citazioni precise dovranno essere considerate per stabilire il testo critico del *Comentum*, mentre le modifiche riportate ai passi mutuati e i metodi di Benvenuto nell'utilizzo delle fonti mostrano che la sua cultura era per certi aspetti molto vicina al preumanesimo petrarchesco.